

URTX

EL CASTELL DE CIUTADILLA,
DARRERES INTERVENCIONS ARQUEOLÒGIQUES
(CIUTADILLA, URGELL)

Marta Aguilà Huguet

EL CASTELL DE CIUTADILLA, DARRERES INTERVENCIONS ARQUEOLÒGIQUES (CIUTADILLA, URGELL)

Abstract

Durante 2011, se realizó una campaña en el castillo de Ciutadilla, actuando por vez primera en el ámbito exterior del castillo con el objetivo de localizar el antiguo acceso empedrado que lo comunicaría con el pueblo. Gracias a esta intervención arqueológica, se dejaron al descubierto los tramos que se conservan de dicho empedrado a dos aguas. Durante las tareas de retirada de escombros, también se localizaron algunos elementos arquitectónicos del siglo xv que, aun documentados fuera de contexto, son un vestigio del esplendoroso palacio que en su día tuvo Ciutadilla.

During 2011, there was a campaign in the castle of Ciutadilla, working for the first time outside the castle as such with the aim of localising the old cobbled access that would have connected it to the village. Thanks to this archaeological work, some surviving stretches of this pavement were uncovered. During the work to remove the rubble, some 15th-century architectural elements were also uncovered which, still documented out of context, are vestiges of the splendid palace that Ciutadilla once had.

Paraules clau

Castell, fortificació, palau, medieval, Renaixement, Ciutadilla.

El castell de Ciutadilla s'aixeca en el punt més elevat del municipi, a la riba esquerra del riu Corb, dominant des d'aquest àmbit un ampli territori on gaudeix d'una clara posició estratègica, ja que queda protegit, d'una banda, per la depressió del mateix riu i pel barranc de Boixeró i, per la banda oriental, per un gran fossat.

Els primers estudis sobre el castell de Ciutadilla es van iniciar l'any 1965, en què es recollí per primer cop la descripció de l'edifici, però no serà fins a les acaballes dels anys setanta que es tindrà una documentació més completa del castell. En el primer estudi, ja es posa de manifest l'inici dels enderrocaments de diversos murs del castell l'any 1908 i la seva continuïtat en el decurs del segle xx.¹ Malgrat l'abandonament que va patir l'edifici i arran d'iniciatives aportades pels veïns del poble de Ciutadilla, a mitjan anys setanta van produir-se dos avenços importants en el monument que van suposar un punt d'inflexió per a l'edifici: en primer lloc, es va elaborar la planta de l'edifici per part de l'arquitecte Daniel Gelabert, i també va arrencar la primera intervenció d'un procés de restauració.

L'any 1985, el jaciment fou declarat Bé Cultural d'Interès Nacional i, des de l'any 1998, s'hi han dut a terme diverses campanyes d'excavacions arqueològiques de manera sistemàtica fins al 2011. Aquestes campanyes han deixat al descobert una bona part del passat de Ciutadilla i de la història de l'Urgell.

Referències històriques²

Segons la documentació d'època medieval, les primeres notícies que tenim del castell daten del 24 d'abril de 1061, quan Guillem Ramon de Camarasa i la seva dona van cedir a Pere Bernat d'Oluja la meitat dels castells de Guimerà i Ciutadilla i dels delmes associats. Com a contraprestació, Pere Bernat els presta homenatge i es compromet a defensar-los. Aquesta primera notícia de Ciutadilla es produeix en el context militar i polític de la zona i del moment, en què sembla produir-se una reacció andalusina que fa trontollar aquestes ocupacions primerenques d'època feudal.³

Figura 1.
Vista del poble de Ciutadilla amb el castell dominant en el punt més elevat del municipi.

¹ P. CATALÀ ROCA (2011), *Els castells catalans*, vol. vi, Barcelona, Rafael Dalmau.

² J. E. GARCIA BIOSCA (2002), «Ciutadilla: de castell a palau», *URTX: Revista Cultural de l'Urgell*, núm. 15, p. 56-76.

³ A. BENET I CLARÀ (1988), «La repoblació de la Segarra a l'alta edat mitjana (s. ix-xi)», *Palestra Universitària*, núm. 3, p. 279-295.

Cap a l'any 1137, Berenguer Arnau d'Anglesola va fer donació a Santa Maria de Solsona d'un gran nombre de béns, entre els quals s'esmenten els seus béns a Ciutadilla. El castell torna a ser esmentat l'any 1165, en el testament de Bernat d'Oluja, senyor de Ciutadilla i feudatari de Guillem de Cervera.

A la segona meitat del segle XIII i durant el segle XIV, el domini del castell de Ciutadilla sempre fou dels Guimerà, i es perllongà fins a la fusió amb el llinatge dels Meca, al final del segle XVII.

A final del segle XIV, tingué lloc l'enllaç matrimonial, concretament, l'any 1372, entre Gispert de Guimerà i Isabel de Relat. El nivell econòmic i social d'aquesta família va suposar un canvi substancial en l'estructura de l'antic castell de Ciutadilla. En virtut del contracte matrimonial, els Guimerà es van veure obligats a lliurar el mateix castell de Ciutadilla en concepte d'esponsalici a Isabel de Relat.

L'any 1443 es va dur a terme la transformació del castell, amb l'aixecament de dues noves torres, treballs en portals i finestres, la construcció d'un celler i un corral. Amb aquestes noves estances, es reforma el vell castell fronterer de caràcter defensiu i se'l transforma en una residència aristocràtica, amb necessitats més pròpies de la vida urbana.

En el decurs del segle XV, el castell de Ciutadilla va ser testimoni d'importantes transformacions, però va ser al segle XVI quan va patir les darreres intervencions arquitectòniques que el van convertir en un dels castells palau més grandiosos del Renaixement a Catalunya. És també en aquest moment que Constança de Guimerà i Margarit, ja vídua de Francesc de Guimerà, ordena la construcció d'una capella al castell dedicada a sant Joan Baptista.

Tot i el gran nombre d'intervencions que es van dur a terme en aquest moment, és el període del qual es conserva menys documentació. Pot ser que aquest buit documental tingui a veure en certa manera amb els nombrosos conflictes successoris en el llinatge dels Guimerà durant la segona meitat del segle XV.

Intervencions arqueològiques

La primera intervenció arqueològica al castell de Ciutadilla es va dur a terme l'any

1995, amb un camp de treball organitzat per l'Institut de Joventut a instàncies del Consell Comarcal de l'Urgell, sota la direcció tècnica de Josep Medina i la supervisió de Joan Ramon González, del Servei d'Arqueologia de l'IEI. Paral·lelament, es van realitzar tasques de consolidació i restauració de les parts més afectades del castell per part del constructor Josep Terés.

És a partir de l'any 1998 que s'inicien les campanyes sistemàtiques d'excavacions arqueològiques, dins el programa d'ocupació del Departament de Treball que va sol·licitar el Consell Comarcal de l'Urgell, que va actuar com a promotor d'aquestes intervencions.

En la primera campanya, es va treballar a les habitacions orientals i al pati central. L'any 1999-2000, es realitzaren tasques d'excavació a la capella, la porta i el fossat. Entre els anys 2000 i 2002, se segueix treballant en el fossat i en les estances de l'àmbit septentrional del castell, i es finalitzen les tasques d'excavació al fossat i al celler de l'edifici. Els resultats d'aquestes primeres intervencions arqueològiques corroboren diferents dades rellevants:⁴

- La diferenciació de dues fases d'època medieval: l'altmedieval (amb estructures del fossat defensiu) i la baixmedieval (amb la documentació d'una zona d'intensa activitat tant al nord-est com al sud-est del castell, tot i que no s'ha pogut determinar el tipus d'activitat que es desenvolupava).
- L'establiment de dues fases d'època moderna: una època de sumptuositat marcada per unes reformes arquitectòniques que converteixen l'antic castell en un palau residencial renaixentista i les construccions, en un segon moment de reformes arquitectòniques, als segles XVII i XVIII, amb les quals en diferents punts del castell es marca una decadència, de manera que passa a convertir-se en un edifici de caire agropecuari.
- Es documenta alhora l'abandonament total del castell com a residència nobiliària i l'edifici és habitat per masovers, que ocuparan la part nord, com a habitatge, i l'ala oriental, com a magatzem de productes agropecuaris (aquesta zona no es conserva, ja que es va enderrocar durant el segle XX).

⁴ Dades extretes dels resultats de les excavacions: S. PASCUAL GARCIA (2004), *Informe memòria de l'excavació arqueològica realitzada al castell de Ciutadilla: V Campanya (2001-2002)*.

– El segle xx és el moment en què es produeix la major part de l'espòli del castell.

La darrera intervenció: 2011

Les darreres intervencions arqueològiques al castell de Ciutadilla van tenir lloc l'any 2011, amb una primera campanya entre el 12 de gener i el 30 de juny, dirigida per Marta Aguilà,⁵ i una segona campanya dirigida per Joan Guivernau Perea, entre el 18 de juliol i el 31 de desembre.⁶

En aquesta intervenció, es va actuar per primer cop en l'àmbit exterior al castell (zona 11), situat a la banda més occidental del perímetre del castell. L'actuació en aquesta zona és especialment interessant pel fet de poder-hi localitzar possibles restes de l'antic accés que comunicava el poble amb el castell de Ciutadilla, el camí del moment en què l'edifici deixa de banda el caràcter defensiu i esdevé un espai de caire més administratiu.

Per tal de dur a terme la intervenció en aquesta zona, es requerirà l'ajuda de maquinària, ja que els darrers enderrocs de l'edifici dificulten considerablement les tasques manuals. Aquesta intervenció aportarà informació de l'àmbit exterior del castell en els seus darrers moments d'ús i la seva evolució al llarg dels segles, ja que, en aquesta zona, es van dur a terme possiblement les darreres intervencions arquitectòniques realitzades en el conjunt monumental.

Un cop enretirats els enderrocs (UE 1101), es documenta un paviment empedrat de còdols (UE 1103), que confirmaria l'existència d'un accés que comunicava el poble de Ciutadilla amb el conjunt monumental amb un paviment empedrat a dues vessants. L'estat en què es localitza aquest accés empedrat és força bo en determinats punts, tot i que, a l'extrem sud, es veu greument afectat pel pas dels serveis d'enllumenat del castell.

Un accés similar també s'ha documentat recentment en el municipi de Guimerà. Aquest accés es va poder localitzar per

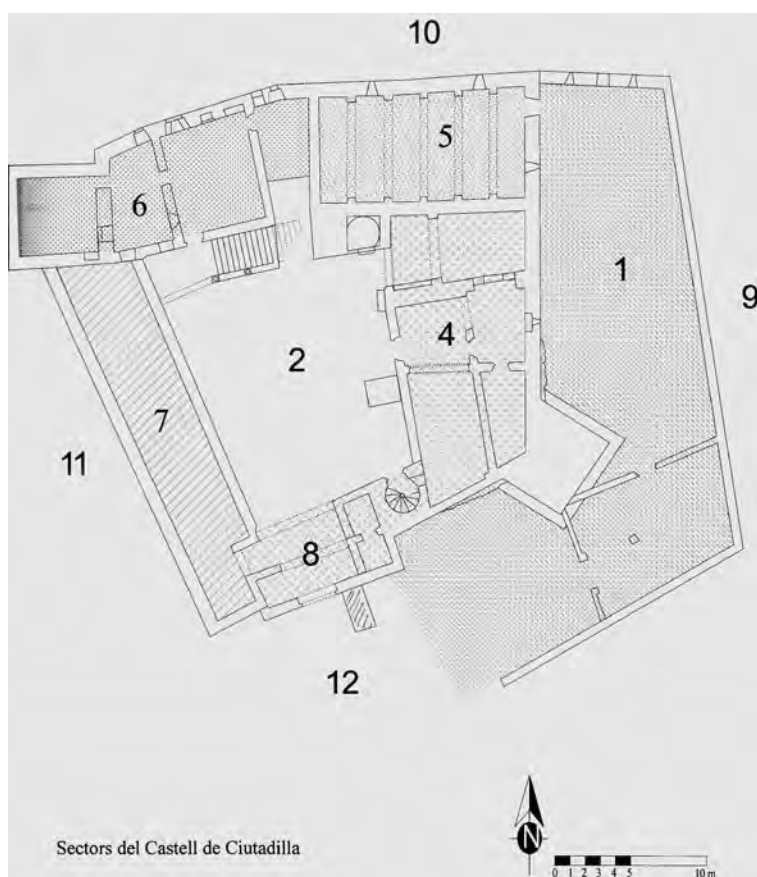

Figura 2. **Planta general dels sectors en què es divideix el castell de Ciutadilla.**

Figura 3. **Vista aèria de l'empedrat a dos vessants localitzat en el sector 11.**

⁵ Cal fer constar la col·laboració, durant tota la campanya, del Museu Comarcal de l'Urgell, que ens va facilitar la infraestructura del Museu i suport científic; del Servei d'Arqueologia de l'Institut d'Estudis Ilerdencs de la Diputació de Lleida, per la supervisió durant els mesos en què es va dur a terme la intervenció arqueològica, així com del Consell Comarcal de l'Urgell, que va actuar com a promotor i va oferir suport tècnic durant tota l'obra. També cal agrair a l'Ajuntament de Ciutadilla el suport durant l'obra i el fet de facilitar el fons fotogràfic referent a Ciutadilla de principi de segle, la qual cosa ens ha permès veure l'estat en què es trobava l'edifici fins fa uns anys.

⁶ En la campanya posterior, es va continuar excavant aquesta zona, però no s'han pogut consultar els resultats perquè la memòria està en procés d'elaboració.

Figura 4.
Vista de la potència dels enderrocs sobre l'empedrat d'accés al castell.

Figura 5.
Permòdol de l'àngel custodi amb l'emblema dels Guimerà.

l'obertura d'un sondeig a l'exterior del castell, que va permetre documentar el traçat original del camí que donava accés al poble entre la cantonada nord-oest de les muralles del castell i la muralla de tancament de la vila en aquest sector. Es tracta d'una rampa originalment empedrada que podria datar del segle XV, que té l'origen a l'extrem nord-est del vessant del turó i agafa alçada per salvar els diferents nivells de la roca natural.⁷

El material arqueològic recuperat

L'anàlisi dels materials localitzats durant la intervenció de la campanya al castell de Ciutadilla ens revela una diversitat considerable de material arqueològic, sobretot amb els fragments recuperats de material ceràmic, els quals ens permeten constatar una heterogeneïtat molt característica en els jaciments que gaudeixen d'una llarga continuïtat, com és el cas que ens ocupa.

En el nivell dels enderrocs (UE 1101), hi localitzem un important nombre de grans carreus i dovelles que són possiblement testimonis d'un dels darrers enderrocs que va patir l'edifici. Possiblement aquestes do-

⁷ G. GONZALVO BOU i J. DUCH MAS (2004), «La torre i el castell de Guimerà. Ahir i avui», *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, vol. XVIII, p. 15-34.

velles provenen d'una porta no documentada fins al moment, que comunicaria aquest àmbit amb l'interior del castell.

Entre els diversos elements arquitectònics, en localitzem diversos amb decoració escultòrica que van poder ser recuperats, i dels quals destaquem tres peces significatives pel seu bon estat de conservació: es tracta de tres permòdols amb decoració figurativa.⁸ Aquests elements van ser localitzats fora del seu emplaçament original, a la part inferior de la zona 11, possiblement a conseqüència dels enderrocats que ha anat patint el monument. Aquests tres permòdols daten del segle xv i tots són elaborats en suport de pedra sorrenca.

En la primera mènsula que presentem (núm. inv. 48), s'hi observa la representació d'un àngel custodi amb l'emblema de la família Guimerà. Es tracta d'un personatge masculí amb el cap cobert i una indumentària plena de drapejats, amb expressió facial neutra, ulls ametllats i cabells llargs de tractament esquemàtic i regular, però amb la sensació que els cabells pateixen moviment per la part de inferior de la cabellera. Flanquejant el personatge, observem les ales molt ben treballades. Al centre de la composició, hi destaca un escut que sosté el personatge per la part inferior; ens el presenta sobre el tòrax, amb els braços estesos. A l'escut, hi observem l'emblema de dues faixes horitzontals propi de les armes dels Guimerà. Actualment, en un altre punt del mateix castell, a la part superior d'una porta, ens apareix en la seva ubicació original un personatge que sosté un escut partit que mostra les dues faixes corresponents als Guimerà i un quart de lluna minvant dins una bordura de vuit peces, propi de les armes dels Rosanes.

En la mènsula següent, ens apareix representada la figura d'una au (núm. inv. 49). Es troba lleugerament malmesa per la banda superior del bec. L'animal es presenta amb les ales obertes i amb les extremitats agafa amb força el que sembla un element cilíndric. L'expressió facial de l'animal no és passiva, sinó que té els ulls ben oberts i marcats de manera primitiva amb dues circumferències i el bec obert de bat a bat, deixant veure clarament l'interior de la boca.

El plomatge es presenta de manera molt més esquemàtica que les ales de l'àngel custodi. En aquest cas, s'opta per un trac-

Figura 6.
Exemple d'un altre personatge sostenint un escut en un altre punt del castell.

Figura 7.
Permòdol amb la representació d'una au.

tament romboïdal de la superfície i del final de les ales de manera molt esquemàtica.

Cal recordar que Constança de Guimerà i Margarit ordena la construcció d'una capella al castell dedicada a sant Joan Baptista. Potser aquesta au tindria relació amb la representació de l'evangelista al qual es dedica una capella al castell.

En la darrera mènsula es representa la figura d'un drac (núm. inv. 50), que es presenta de costat. Per tant, s'esculpeix tan sols la banda dreta d'aquest animal mitològic, a excepció del cap, que es representa com si el drac l'orientés en direcció a l'espectador, de manera que se'ns presenta lleugerament frontal. Hi destaca la mirada imprecisa per

⁸ Els números d'inventari d'aquestes peces són 48, 49 i 50.

Figura 8.
**Permòdol amb
la representació
d'un drac.**

uns ulls circulars esculpits amb volum i una boca oberta sense dentadura, amb la llengua totalment fora. Les orelles d'aquest animal recorden les d'un ratpenat, més aviat allargassades. És una figura alada, però la representació de l'ala dreta, l'única que podem observar, és molt esquemàtica, amb un hexàgon que li surt per sobre de l'extremi-

tat. El cos del drac es presenta caragolat i, per tant, tot ell esdevé una composició circular. L'animal tan sols té dues extremitats a la part superior i la cua acaba amb tres terminacions. Es tracta d'un cos que recorda, a la part superior, un rosegador i, a la resta, un amfibi. Serà al segle XIV quan trobarem un salt evolutiu que substituirà les ales d'au rapinyaire per les de ratpenat.⁹

Durant els segles XIII al XV, el drac és entès, d'una banda, com una força de la naturalesa que simbolitza la part negativa dels instints humans (o bé el mal absolut) i, de l'altra, com arquetip de terrors i repugnàncies instintives.¹⁰

A la fitxa realitzada pel Centre Excursionista de Catalunya sobre el castell de Ciutadilla, hi observem una imatge adjunta on veiem, a la dreta de la imatge, un mur actualment arrasat en el qual s'obre una porta senyorial amb detalls escultòrics a banda i banda de la part interior de la porta, que comunica amb el pati d'armes del castell. En aquesta imatge, sembla que podem intuir dos capitells que ens recorden força els que ens ocupen, tot i que la qualitat de la imatge no ens ha permès constatar-ho. En desconeixem la ubicació original; per la imatge del pati d'armes, sembla que la

Figura 9.
**Imatge on es veuen
uns elements
escultòrics al pati
d'armes del castell,
similars als
permòdols recuperats
a les excavacions.**

Fotografia realitzada per Juli Soler i Santaló entre els anys 1890 i 1910 (possiblement abans del 1908), presa sobre un negatiu original en vidre gelatina i plata de 13 x 18 cm. Arxiu fotogràfic del Centre Excursionista de Catalunya.

⁹ V. CIRLOT [et al.] (1987), *El drac en la cultura medieval*, Barcelona, Fundació Caixa de Pensions.

¹⁰ J. E. RUIZ DOMÈNEC (1987), *La princesa i el drac*, Barcelona, Fundació Caixa de Pensions.

¹¹ ACA, Vària, Sentmenat, vol. inv. núm. 23, *Llibre xic*, f. 210v; ACA, Vària, Sentmenat, perg. Z 131.

seva ubicació quan es va fer la fotografia fos aquesta, tot i que, per la temàtica dels capitells, podrien pertànyer a l'espai de la capella dedicada a sant Joan Baptista, una obra de la qual tenim notícia a través de la llicència per dir-hi missa obtinguda de l'arquebisbe de Tarragona, Pere de Car-

dona, així com per la concessió d'indulgència plenària de vuitanta dies atorgada per aquest als que anessin a pregar a l'esmentada capella.¹¹ Aquesta capella s'havia documentat a començament del segle xx, malauradament a hores d'ara, es conserva de manera parcial.

Bibliografia

- AGUILÀ HUGUET, M. (2011). *Memòria de la intervenció arqueològica al castell de Ciutadilla*. Document inèdit.
- BENET I CLARÀ, A. (1988). «La repoblació de la Segarra a l'alta edat mitjana (s. ix-xi)». *Palestra Universitària*, núm. 3, p. 279-295.
- CARRERAS CANDI, F. (1916). «Provincia de Lleida». A: CARRERAS CANDI, F. *Geografía general de Catalunya*. Barcelona: Alberto Martín, p. 391-393.
- CATALÀ ROCA, P. (2011). *Els castells catalans*. Vol. VI. Barcelona, Rafael Dalmau.
- CIRLOT, J. E. (2008). *Diccionario de símbolos*. Madrid: Siruela, p. 520.
- CIRLOT, V. [et al.] (1987). *El drac en la cultura medieval*. Barcelona: Fundació Caixa de Pensions.
- DUCH MAS, J. (2006). «La baronia i el comtat de Guimerà». *URTX: Revista Cultural de l'Urgell*, núm. 19, p. 83-104.
- FARRÉ I TARGA, M. À.; GONZALBO BOU, G. (1996). «Una obra de l'abat de Poblet, Joan de Guimerà: el castell de Verdú». *URTX: Revista Cultural de l'Urgell*, núm. 9, p. 141-149.
- GARCIA BIOSCA, J. E. (2002). «Ciutadilla: de castell a palau». *URTX: Revista Cultural de l'Urgell*, núm. 15, p. 56-76.
- GONZALBO BOU, G.; DUCH MAS, J. (2004). «La torre i el castell de Guimerà. Ahir i avui». *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, vol. xviii, p. 15-34.
- GONZÁLEZ PÉREZ, J. R. (1997). «L'arqueologia i la recuperació del patrimoni monumental: el cas dels castells de l'Urgell». *URTX: Revista Cultural de l'Urgell*, núm. 10, p. 40-52.
- MAYORA TEBÉ, X.; SALAS FLOTATS, M. (1997). «El patrimoni monumental de l'Urgell». *URTX: Revista Cultural de l'Urgell*, núm. 10, p. 84-92.
- PASCUAL GARCIA, S. (2004). *Informe memòria de l'excavació arqueològica realitzada al castell de Ciutadilla: V Campanya (2001-2002)*. Document inèdit.
- PIQUER I JOVER, J. (1982). *El castell de Ciutadilla*. Lleida: Diputació Provincial de Lleida. Institut d'Estudis Ilerdencs.
- RUIZ DOMÈNEC, J. E. (1987). *La princesa i el drac*. Barcelona: Fundació Caixa de Pensions.
- SOLER I SANTALÓ, J. (1890-1910). *Pati del castell de Ciutadilla* [en línia]. Barcelona: Centre Excursionista de Catalunya. <<http://mdc.cbuc.cat/cdm/ref/collection/afceccf/id/9283>> [Document fotogràfic]
- TORRES BENET, M. (2004). «Arquitectura i art gòtic del segle xiv a la vall del riu Corb. Assaig contextual i estat de la qüestió». *URTX: Revista Cultural de l'Urgell*, núm. 17, p. 57-117.
- VIME BACARDÍ, M. M. (2013). *Ciutadilla: El castell, el convent, la parròquia i el poble*. Lleida: Pagès Editors.
- YEGUAS GASSÓ, J. (2009). «Obres del MNAC procedents de Poblet, Escaladei i Ciutadilla». *URTX: Revista Cultural de l'Urgell*, núm. 23, p. 183-195.